

זוּיָה נִיסְנוֹב

תופעה סוציולוגית או מעמד כלכלי?

פרשנויות שונות למעמד הביניים

נסים לאון ואורי כהן. מעמד הביניים המזרחי בישראל ממאבק לניעות, לניעות במאבק. הוצאת מאגנס, 2024, 320 עמודים.

פרם של פרופ' נסים ליאון ופרופ' אורי כהן **מעמד הביניים המזרחי בישראל: ממאבק לניעות לניעות במאבק** סוקר ומנתח את התפתחותה של תופעה בחברה הישראלית, המתמקדת במאמציו של מעמד הביניים המזרחי לשנות את מוקדי הכוח שהתבססו בשנותיה הראשונות של המדינה, במטרה למצב עצמו כשותף שווה בהובלת החברה.

המחברים טוענים כי בספרות הקיימת חסרה הבנה אשר לאופן שבו נוצרו התנאים לניעות. כדי לבחון את הנושא הם מציעים להתמקד בשני מסלולים עיקריים: סיפורם של שני העשורים האבודים של תנועת הניעות למעמד הביניים האקדמי, הנדון בחלקו הראשון של הספר; ובתוצאות האקדמיות, החברתיות והפוליטיות, המתוארות בחלק השני. בספר שבעה פרקים, מבוא וסיכום.

פרק ראשון – מַאָבֶק לניעות, ניעות במאבק – מהווה רקע תיאורטי ומסגור היסטורי לדיון בנושא מעמד הביניים המזרחי בישראל. בפרק זה בחנו המחברים את הניעות כתהליך מורכב ורווי קונפליקטים. הם ניתחו את הקשרים ההיסטוריים והסוציולוגיים בין המדינה לבין מעמד הביניים האקדמי, העמיקו בחקר היחסים העדיניים בישראל בין מזרחים לאשכנזים, והפיקו מהמחקרים הקיימים בנושא תובנות ומושגים שמסייעים להבין את הניעות כמאבק מתמשך ולא יציב, על רקע דינמיקה של התקדמות לצד החלשה.

שלושת הפרקים הבאים (שני, שלישי ורביעי) נכללים בחלק א, הנקרא "המאבק לניעות". חלק זה מתבסס על עבודת ארכיון המעידה על תוצאות מדיניות הסינון והמיון הקשוחה שבה נתקלו צעירים מזרחים בדרכם לרכישת השכלה גבוהה. ליתר הדיוק, הוא מצביע על חסמים ועיכובים שהציבו אוניברסיטאות המחקר בפני שילוב צעירים מזרחים בזירה האקדמית. המחברים טוענים כי חלקים מובילים בעילית האקדמית המייסדת ראו בתרבותם של בני עדות המזרח איום על המודרניזציה של ישראל. קטעים מסוימים בפרק נראים כהאשמות בהדרה, בדעות קדומות וביחס מתנשא כלפי בני עדות המזרח בשנות ה־70 וה־80 של המאה הקודמת. באותה תקופה שמרו אוניברסיטאות המחקר על מעמדן כגוף מונופוליסטי ששולט על משאבי ההכשרה המקצועית הגבוהה, אך בסוף שנות ה־80 ובתחילת שנות ה־90 התרחשה "מהפכת המכללות", שגרמה לפריצת המונופול. אירוע משמעותי זה הוא נושא הפרק הפותח את חלק ב.

חלק ב – ניעות למאבק – מורכב גם הוא משלושה פרקים (חמישי, שישי ושביעי), ונשען על שילוב של ספרות משנית, עבודת ארכיון וניתוח תוכן, עיתונות ותצפיות. פרק זה מנתח את דרכי התפתחותם של שלושה כיוונים שונים שהובילו לצמיחתו ולהתחזקותו של מעמד הביניים המזרחי. כל אחד מהפרקים מציג מסלול שונה: פרק חמישי מתייחס למהפכת המכללות, שפתחה את שערי האקדמיה בפני מזרחים; פרק שישי מציג את פרויקט המסורתיזציה, שהעניק למזרחים יוקרה תרבותית; ופרק שביעי מתאר את צמיחתו של מודל פוליטי חדש, שאפשר את השתלבותם של פעילים מזרחים במפלגת הליכוד. שלושת האירועים הללו תרמו להצלחתו של מעמד הביניים המזרחי בהשגת עמדות מובילות, בהרחבת השפעתו ככוח תרבותי ופוליטי משמעותי ובשינוי מעמדו בחברה הישראלית.

המחברים מצינים כי צמיחת מעמד הביניים המזרחי היא אחד התהליכים החברתיים המשמעותיים ביותר שהתפתחו לאחר המהפך הפוליטי ב־1977, שעורר תנועת ניעות פוליטית מהפכית למרכז. חוקרים רבים מדגישים את חשיבות מעמד הביניים כגורם

חיוני לא רק לשמירת היציבות הפוליטית, אלא גם להתפתחות כלכלית, לכן נחקר הנושא רבות על ידי כלכלנים, בכללם אני. שימוש בשיטות מחקר איכותניות בכלל, ובניתוח מסמכים בפרט, מקובל ואף נפוץ בדיסציפלינות של שני הכותבים המכובדים: פרופ' נסים ליאון הוא ראש המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, ופרופ' אורי כהן הוא ראש החוג למדיניות ומנהל בחינוך חבר סגל בכיר בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב. עם זאת, לדעת כלכלנים רבים, לרבות אני, בחינת מעמד הביניים מצריכה שימוש בשיטות מחקר כמותיות ובהגדרות ברורות של המעמדות, שכוללות את הפן הכלכלי.

לכל אחת מהגישות להגדרת מעמד הביניים חסרונות ויתרונות. אפילו בקרב כלכלנים אין הסכמה לגבי הגדרת הגבולות המדויקים שמבחינים במעמד הביניים בין עניים לעשירים. מקובל לחשב אותם, בין השאר, על סמך נתוני הכנסות/הוצאות/רכוש וכד'. כמו כן, כדי לאמוד את היקף ה"ניעות", ובמיוחד לצורך ההבחנה בין התחזקות להיחלשות, יש להגדיר באופן ברור את הגבולות ולבחון את המצב לפחות בשתי נקודות זמן שונות (לפני ואחרי) באמצעות מסד נתונים אמין ומייצג. רוב המסקנות בספר אינן נתמכות בנתונים כאלה.

אני מודעת לכך כי כלכלנים וסוציולוגים משתמשים בהגדרות שונות. הבעיה אינה ההגדרה אלא חוסר קיומה. אומנם בפרק הראשון צוטטו הגדרות למעמדות והובאה התייחסות לגבולות שהציעו סוציולוגים והיסטוריונים ידועים כמו תומפסון, בורדייה, לאמונט, וובר, דורקהיים (Thompson, Bourdieu, Lamont, Weber, Durkheim), אלא שהמחברים לא הבהירו איזו מהן אימצו (אם בכלל). בהינתן הכמות העצומה של המקורות שצוטטו בספר, זאת אכן משימה קשה. סביר להניח שהגדרות משתנות ממקור למקור, וכלל לא בטוח שכולם מדברים על אותה קבוצת אנשים.

עם זאת, המחברים הגדירו את המונח "מעמד הביניים המזרחי האקדמי" כקטגוריה סוציולוגית "שהאפשרות של חברים בה לרכוש תואר אקדמי ממקמת אותה אם לא במדרג גבוה בסולם ההכנסות, לכל הפחות במדרג גבוה בסולם השאיפות ותחושת ההשפעה החברתית; זהו 'האופק המעמדי' של קבוצה זו" (עמ' 12). נגישותם של מזרחים להשכלה גבוהה מוצגת בספר כניעות למעמד הביניים. האם המשמעות היא שכל מזרחי שמתקבל למוסד אקדמי שייך בהכרח למעמד הביניים? השכלה גבוהה יכולה בהחלט להיכלל בהגדרת מעמד הביניים, אך לבטח אינה יכולה להיות הקריטריון היחיד.

לסיכום, מי שמתעניין בשאלת הניעות של בני עדות המזרח בין מעמדות סוציו־אקונומיים, כנראה לא ימצא תשובות בספר זה. הספר מיועד למי שמבקש סקירת ספרות מקיפה ומעמיקה בנושא סוגיית יחסים מזרחים-אשכנזים בחברה הישראלית, תוך שימת דגש על ניתוח המאבק של יוצאי ארצות האסלאם על נגישות להשכלה גבוהה ורכישת הון חברתי, תרבותי ופוליטי. שסע אתני ופערים עדתיים בכלל, והמאבק של מזרחים בפרט, הוא נושא חשוב. ספרם של פרופ' נסים ליאון ופרופ' אורי כהן מהווה, ללא ספק, תרומה משמעותית למחקר בנושא זה. בסוגיית מעמד הביניים – כנראה קצת פחות...

ד"ר זויה ניסנוב, חוקרת עמיתה בכירה במכון מאיירס־ג'וינט־ברוקדייל.

דוא"ל: zoya_n@hotmail.com